

KGAOLO YA BONE

4 1 MOKGWA WA NYAKIŠIŠO

4.1.1 Matseno

Ka gare ga mokgwa wa naratolotši wa naykišišo ye, go ya go hlopšha diterama tša Sepedi go bontšha kgolo le tšwetšopele ya tšona. Ge monyakišiši a thoma go bapetša, o thoma go hlopha, ka go realo, tlhopho e tlo tšweletša kgolo le tšwetšopele ya tiragatšo ya Sepedi. Tlhopho ya mohuta wo, ga se e lebane le go hlophela diterama go ya ka mehuta ya tšona. Pele ga ge go ka hlopšha diterama, mo lengwalonyakišišong le, go swanetše go šomišwa mekgwa ye meraro ya go fatišiša, e lego (a) mokgwa wa go hlaloša, (b) wa go hlopha le (c) wa go bapetša le go hlatholla le ge mokgwa wo o dirišwa ka boripana, gagolo mo kgaolong ya seswai le ya senyane.

4.2 MOKGWA WA GO HLALOŠA

Mo nyakišišong ye, go hlaloša, ke go bolela selo ka bosona gore se tšwelele gabotse. Gape go hlaloša, ke go bolela go tšweletša ka mantšu, sebopego, seemo goba kamano ya selo se tee le tše dingwe.

4.3 MOKGWA WA GO HLOPHA

Ge go bolelwa ka go hlopha, go tsenya kgopolo ye ya go bapetša. Go bapetša ditaba, ke go di swantšha, gore go bonale ka mo di kwanago ka gona. Go hlopha, ke go utolla diphapantšho tše di laetšago/tiišago ka mo di kwanago ka gona. Go hlopha kwano yeo, ke kokwane ye e laolago tlhopho ya ditaba tšeo gore e be tša legoro le tee.

4.4 MOKGWA WA GO BAPETŠA

Shiple (1970:60) o hlaloša kgopolo ye, go bapetša ka go re:

To study interrelations of the literatures of various people.

Polelo yeo e gatelela kamano gare ga dingwalo. Ke go re, go nyakolla ka mo dingwalo di nyalanego ka gona. Go bapetša, ke go tsinkela dingwalo tšeo di nago le kamano, go bona ka mo di swanago, ebile di fapanago ka gona.

Go yo lekodišišwa tšhupetšonyakišišo le tlhalošo ya dikgopolo.

4.5 TŠHUPETŠONYAKIŠIŠO

Go ya ka moo Groenewald (1995: 2) a boletšego ka gona, terama e na le mahlakore a mabedi, e lego la sengwalo le la tiragatšo. Lehlakore la tiragatšo, le tlo bolelwa mo kgaolong ya seswai, mo dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka tiragatšo, di tlogo hlalošwa. Lehlakore la sengwalo bjale le tlo nepišwa.

Tabakgolo ke gore, ge go hlokomelwa diteori tše dingwe tša thutadingwalo go lemogwa gore gantši sebopego sa sengwalo se be se sa nepišwe ka tshwanelo. Borateori ba bogologolo bona, ba be ba lebelela sengwalo ka tebanyo ya go latišiša bophelo bja mongwadi. Kgonthišišo ya bona e be e lebane le seo mongwadi le sengwalo e lego tšona. Bona ba be ba sa fapantšhe gare ga sengwalo le mongwadi. Borateori ba bangwe bjalo ka Hans Robert Jauss le Wolfgang Iser (Segers, 1980: 11) ba gatelela dikgopolo tše pedi tšeo, e lego dikokwanekgolo tša teori ya *'receptigesthetic'* e lego *'verwachtingshorizon'* ya Jauss le *'open plekken'* ya Iser. Go ya ka Segers (1980: 12) dikgopolo tše pedi tšeo di a swana, ka gobane Jauss o šomiša kgopolo yeo go fapantšha sengwalo sa kwešišano le sa go itiša, le gore sengwalo sa go itiša, ga se na mohola wo mogolo, ka gobane mmadi o kgona go bona ka mo mongwadi a tlogo fetša ditaba ka gona. Iser yena, o lebanya kgopolo ye ya gagwe le dithekniki tša mongwadi, tšeo di ka dirišwago go raragantšha kanegelo. Ka tsela yeo, mmadi ga a

kgone go lemoga tharollo ya mathata ka bjako. Ka go realo, dithekniki tšeo di lebane le maatlakgogedi. Segers (1980: 13) o gatelela gore teori yeo e bohlokwa kudu, ge go nyakišišwa histori ya dingwalo. Rateori yo mongwe, e lego Spearman (1966:103) o bolela go re:

Used as a social document, literature can be made to yield the outcomes of social history.

O utolla gore sengwalo se lebane le bophelo bja batho. Go iša pele, Spearman (1966:149) o swantšha sengwalo le seipone (*'reflection'*). O bolela gore, mongwadi o hlatholla bophelo bja nako yeo a phetšego go yona, ke go re seipone se a bolelago ka sona, se bonegela ditiragalo tša nako ya go feta. Ke ka tsela yeo, bangwadi ba dingwalo ge ba ngwala ka ga ditiragalo tša dingwalo tša bona ba sa bolelego ka maikemišetšo a go swana. Le ge go le bjalo maikemišetšo a bona a ka no lebana le go tšweletša seswantšho seo se nyalanego le nnete go ya ka fao nnete e lemogwago ka gona goba go feta ka fao nnete e lemogwago ka gona. Ke ka lebaka leo, ba sa kwešišegego go tšeo di ngwadilwego ka go swana.

Banyakišiši ba *'Russian Formalism'* le bao ba ba latetšego e lego Mapoleše le Matšheše ba lego kgahlanong le tsela yeo ya phatišišo ya basekaseki ba mathomo. Balatedi ba *'Russian Formalism'* ba re ge go tsinkelwa sengwalo, se bohlokwa, ke seo se lego ka gare ga sengwalo, ka go realo, ke sona seo se swanetšego go nyakurollwa, le ge gape se bohlokwa e le gore ge go sekasekwa sengwalo, bophelo bja mongwadi ga bja swanela go nyankurollwa. Ka tsela yeo, Ryan le ba bangwe (1982:16) ba dio re:

The formalists insisted that how a work is constructed – that is, what literary technique and conditions it employed – was of far greater significance than what is said, and accordingly should be the central if not exclusive concern of literary studies.

Mantšu ao a tiišetša gore mongwadi ga a bohlokwa ge sengwalo se latišišwa. Le ge go le bjalo, Mojalefa (1995: 82) o samiša taba yeo ka go bolela gore, gabotse go swanetše go tsinkelwa sengwalo e sego mongwadi, le ge e le mmadi, ka baka la gore go sekasekwa seo se lego ka pukung fela, ka gobane ditaba tša mongwadi di ka se thuše mosekaseki ka selo. Le go gatelela phapano gare ga boitemogelo bja babadi, go ka se tiiše kwano ye e lego motheo wa poledišano ya banyakišiši goba babadi. Ka go dira bjalo, borateori ba ‘*Russian Formalism*’ gotee le balatedi ba bona ba Matšheše le Mapoleše ke bona ba lekodišišitšego kgopolo ye, ya sebopego sa sengwalo pele. Bona ba gakantšhitšhe diripa tše pedi tša sengwalo, e lego: diteng le thulaganyo ge ba fatišiša. Ke ka moo Wellek le Warren (1973: 141) ba nogo re:

Structure is a concept including both content and form so far as they are organized for aesthetic purpose. The work of art is then considered as a whole system of signs, or structure of signs a specific aesthetic purpose.

Basekaseki bao ba tšweletšego ka morago bjalo ka Genette (1980: 40), Bal (1980: 60) le Strachan (1988: 3-5) bona ba bolela gore sengwalo se bopilwe ka matlalo a mararo, e lego la (a) diteng, (b) thulaganyo le (c) mongwalelo. Bontši bja ditaba tše ba di bolelago, bo amogelwa mo lengwalophatišišong le. Le ge go le bjalo (a) kgopolo ya sererwa e oketšwa le go bolelwa ka ga diteng tša sengwalo, (b) moko wa ditaba ke kgopolo ye bohlokwa ge go nyakišišwa thulaganyo, (c) mola tebelelo yona e swantšhwa le mongwalelo.

Pele ga ge go ka bolelwa ka moo terama ya Sepedi e godilego ka gona bjalo ka sengwalo, gona go molaleng gore dikgopolo tšeo di tlogo šomišwago mo nyakišišong ye, di tlo hlalošwa.

4.6 TLHALOŠO YA DIKGOPOLO TŠE DI LEBANEGO LE SEBOPEGO SA SENGWALO

Ka gore phatišišo ye e nepiša terama bjalo ka sengwalo, matlalo ao a mararo a sebopego a swanetše go hlalošwa ka tshwanelo.

4.6.1 Diteng

Diteng ke letlalo la mathomo la ka gare le bohlokwa la sengwalo. Bohlokwa bjoo, bja lona bo hlalošwa ke Strachan (1988: 5) ka go re:

*Dit is die laag wat deur die Formaliste beskou is
as die ketting motiewe in hulle chronologiese
volgorde.*

Ka mantšu ao, Strachan o tšea diteng go ba tšhika yeo e kgokagantšhago ditaba tšeo di tlogo bolelwa ka moo di latelanago ka gona ka tlwaelo. Chatman (1978: 19-20) o hlaloša letlalo leo la diteng ka go no re, ke kgwekgwe ya ditaba le kakaretšo ya ditiragalo yeo e tswalanego le kanegelo. Ke sehlopha sa ditiragalo seo se tlemagantšwego le go kgokagantšha sengwalo. Ke ka moo Groenewald (1993: 4) a rego, letlalo la diteng ke ditaba ge di lemogwa ka botšona. Ke go re, diteng tšeo di emego ka botšona, di kgethwa ke mongwadi. Marggraff (1994: 61) le yena o kwana le Chatman le Groenewald, ka gore o tlaleletša ka go fo re, ditaba tšeo ga se gore ke tša therešo ge di eme ka botšona. Ke ka moo a no go re, le ge e le gore kanegelo ('*story*') ke motheo wa sengwalo fela ke therešo, gore ke senaganwa sa nnete, ka gobane ka sona mongwadi o ikaroganya le therešo. Ke ka moo, mabapi le diteng Strachan (1988: 5) a rego, babadi ga ba laodišetšwe ditaba ka morago ga ge di arogantšwe le tša matlalo a mangwe bjalo ka thulaganyo le mongwalelo. Ke ka fao Serudu (1987: 43) a rego, diteng ke seo mongwadi a ngwalago ka ga sona.

Ge a hlaloša ka letlalo la diteng Marggraff (1994: 61) o bolela gore, ge ntlha yeo e fihleletšwe moo therešo e ka se bego senaganwa go tšwela pele, le ge senaganwa sa mafelelo se fihleletšwe gona go ka thwe ke sererwa sa kanegelo. Ke ka fao Groenewald (1993: 4) a bolelago gore mongwadi o ikgethela mo ditaba di thomago gona le mo di felelago gona. Sephetho seo, se laolwa ke sererwa, ka ge se amantšha se sengwe le se sengwe sa diteng. Ka tsela yeo go ka thwe, diteng ke ditaba tšeo e lego kgale di le gona, pele mongwadi a hlama sengwalo. Tšona ditaba tšeo di laolwa ke sererwa, seo se di kgokagantšhago go ba ngatana e tee ya go kgwahla.

4.6.2 Thulaganyo

Borateori ba bjalo ka Brooks (1975: 25), Perrine (1983: 41) Heese le Lawton (1993: 105) le Serudu (1989: 48) ba bolela selo se tee, ka molomo o tee, mabapi le thulaganyo ka go dio re, ke peakanyo ya ditiragalo. Bona ba tiišetša dintlha tše pedi, e lego (a) mokgwa wo ditiragalo di laodišwago ka gona, le (b) mabaka ao a hlolago ditiragalo tšeo. Ka lebaka leo malebana le thulaganyo Potter (1967: 24) a nogo re:

*The plot begins when the continuing cause begins
and the cause carries the sequence forward.*

Ge tlhalošo ya borateori ba e hlokomedišišwa, go lemogwa gore go na le phapano, ge go bapišwa le ka fao Groenewald (1991: 22) a hlalošago thulaganyo ka gona, ka gobane o re ke peakanyo ya ditiragalo tše mongwadi a ikgethetšego tšona go di šomiša. Tlhalošo yeo e gatelela gore thulaganyo ya sengwalo e bonala ge mongwadi a thoma go diriša ditaba. Mongwadi o diriša ditaba tebanyong yeo a šetšego a e kgethile. Tebanyo yona yeo, e tswalana le moko wa ditaba. Malebana le tebanyo ya mongwadi, Mojalefa (1995: 81) o bolela gore moko wa ditaba ke lenaneo la dikokwane leo le laolago thulaganyo ya sengwalo. Moko woo wa ditaba o lebane le tebanyo yeo, e lego maikemišetšo a mongwadi. O na le se a se lebantšego, ge a tlo ngwala sengwalo. Ka go realo gona go ka

thwe, thulaganyo ke tlhopho ya ditiragalo tseo di latelantšhwago ge go dirišwa dithekniki tše di itšego.

4.6.3 Mongwalelo

Mabapi le mongwalelo, Cuddon (1982: 663) o hlaloša gore, ke mokgwa wa phapantšho mo go tlhagišo ya sengwalo, ke go re ke ka mokgwa woo mongwadi a bolelago dilo ka gona. Ke go re ke polelo ya mongwadi. Taba yeo e tšwetšwa pele ke Serudu (1983: 5) le Murray (1996: 65) ka go re, mongwadi o kgona go kgetha mantšu le go a beakanya: ke mantšu a mošito, ao a tanyago mmadi, le go bolelwa ka ga mongwalelo. Modiro wo mogolo go ya ka Ohman (1972: 47) malebana le mongwalelo, ga se fela go beakanya dikgopolo tša gagwe, eupša o swanetše go tšea maemo mabapi le seo a ngwalago ka sona. Ke go re, o tšweletša maikutlo a gagwe. Ke ka lebaka leo, Groenewald (1999: 3) a akaretšago tšeo di boletšwego ka go no re:

'n Stelling is nooit volkome saakgerig nie; dit verwoord ook gevoel of gesindheid ("feeling").

Kgopolo yeo ya gore mongwalelo o laetša maikutlo a mongwadi, e tiišetšwa ke Marggraff (1994: 68) ka gore, go na le tlemagano gare ga mongwalelo le maikutlo a mongwadi. O bolela ka boleng ('quality') bjoo e lego seripa sa maikutlo a mongwadi. Boleng bjoo bo utamile mogopolong wa mongwadi. Mmadi o thoma go bo lemoga ge mongwadi a ngwadile.

Ge go tswalelwa malebana le dikgopolo tša borateori bao go boletšwego ka bona, go ka thwe, mongwalelo o lebane le polelo yeo e laetšago tebelelo ('visie') le maikutlo ao a bontšhago moko wa ditaba.

4.7 KAKARETŠO

Go ka akaretšwa ka go re, mokgwa wa nyakišišo o hlokometšwe, gomme gwa lemogwa mekgwa ye meraro ya go nyakišiša, e lego (a) wa go hlaloša, (b) wa go hlopha le (c) wa go bapetša. Go tšwela pele go hweditšwe gore nyakišišo ye e yo go šala morago teori ya naratolotši ye e hlaošago sebopego sa sengwalo ka go re se na le matlalo a mararo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo, ao a swanetšego go ba dikokwane tše di laolago tlhopho ya terama bjalo ka sengwalo. Gape go lekotšwe tlhalošo ya dikgopolo tše di lebanego le sebopego sa sengwalo ge se na le matlalo a mararo. Le ge go le bjalo, go ya go šomišwa letlalo la diteng le la thulaganyo fela mo nyakišišong ye, ka gobane kgolo ya tiragatšo ya Sepedi ga e ame letlalo la mongwalelo.

4.8 TSHEPEDIŠO YA DITABA

Go tshepedišo ya ditaba, go yo lekodišišwa ka fao lengwalonyakišišo le, le yogo sepetšwa ka gona, go tloga go kgaolo ya pele go fihla go ya mafelelo.

Kgaolong ya pele, go hlokomedišitšwe motheo wa nyakišišo ya dingwalo tša Sepedi. Go ya ka maikemišetšo, go lemogilwe gore go a ahlaahlilwe ka fao go bontšhwago ka mo dingwalo tša terama ya sebjalebja di tšweletšago phetogo ya bophelo (e sego setšo) bja Bapedi ka gona. Malebana le tlhopho ya diterama tša Sepedi, Breed o tšweleditše mathata ao a kopanego le ona. Go tšwela pele go lebedišitšwe terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Finnegan le Dhlomo ba lekotše sebopego sa terama ya bogologolo. Gape go boletšwe ka sebopego sa terama ya sebjalebja ya sefala, ya radio le ya thelebišene gammogo le diphapantšho tša tlhalošo le tša tlaleletšo.

Kgaolong ya bobedi go tsinketšwe motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya terama. Gona kgaolong yeo, go ahlaahlilwe banyakišiši ba dingwalo tša Maamerika le Maisimane go lebeletšwe dikokwane tše di lebanego le

histori, leago le politiki, e lego tša thutadingwalo. Go akareditšwe gape ka go lekodišiša dikgopolo tša borateori bao ba fatišišitšego dingwalo tša Sepedi (Serudu le Groenewald).

Kgaolong ya boraro go fetlekilwe sebopego sa terama ge e le sengwalo le ge e le tiragatšo.

Kgaolong ya bone go nyakišišitšwe mokgwa wa nyakišišo, gomme gwa boletwa ka wa go hlaloša, wa go hlopha le wa go bapetša gore ke mareo ao a fapanego gomme a yogo šomišwago nyakišišong ye. Go boletšwe ka tšhupetšonyakišišo gotee le tlhalošo ya dikgopolo tše di lebanego le sebopego sa sengwalo, ge se na le matlalo a mararo e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo, go tsinketšwe fela tlhalošo ya dikgopolo tšeo ka botlalo. Nyakišišo ye, e ya go hlokomedišiša matlalo a mabedi fela a sengwalo e lego, la diteng le la thulaganyo, kudu tlhopho yeo e lebanego le ona mo dikgaolong tše di latelago.

Kgaolong ya bohlanano go yo hlalošwa dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka sengwalo, go akaretšwa le tlhopho ye e lebanego le diteng: sererwa sa ditiragatšo tša Sepedi gammogo le diteng bjalo ka bokamorago bja diterama.

Kgaolong ya boselela go ya go sekasekwa diterama tša thulano gare ga setšo le sebjalebja, kakaretšo ya diteng gotee le ditaba tša diteng tša diterama tša Sepedi, tšeo di lebanego le thulano gare ga setšo le sebjalebja.

Kgaolong ya bošupa go tlo hlokomedišwa ditiragatšo tša boitshwaro bja bagologolo le bja bafsa gape le kgolo le tšwetšopele ya diterama tša Sepedi tša radio le tša thelebišene.

Ge go boletwa ka sebopego sa terama, go boletwa ka karolo yeo e lego ye telele kudu, ka go realo, e ya go kgaolwa ka dikgaolo tše pedi, e lego ya seswai le ya senyane.

Kgaolong ya seswai go ya go lekodišišwa **sebopego sa terama I** bjalo ka tiragatšo. Mo go yona, go tlo hlalošwa dielemente e lego botelele bja terama, nako ya go e diragatša, poledišano le pitlaganyo ya sefala, baanegwa, tikologo le ditiragalo.

Kgaolong ya senyane go tlo ahlaahlwa **sebopego sa terama II** bjalo ka tiragatšo, yeo go yona go yogo bolelwa ka go šomišwa ditaetšosefala le go rulaganywa ga ditaba tša terama.

Kgaolo ya lesome e tlo ba **thumo**, mo go tlogo tswalelwago nyakišišo ye ya ditaba ka moka go ya ka dikgaolo. Go tlo tlaleletšwa ka go tsinkelwa tlhopho ya terama ya Sepedi.

KGAOLO YA BOHLANO

5.1 DIKOKWANE TŠA TLHOPHO YA DITERAMA BJALO KA SENGWALO

5.1.1 Matseno

Diphathišišo tša borateori ba dingwalo tša Sepedi, Maisimane le Maamerika di tšweletša dintlha tšeo ka moka ga tšona di hlalošago tšwetšopele ya dingwalo ka go e nepiša le mabaka. Groenewald (1983) le Serudu (1983) ba bona ngwaga o lema tema ye bohlokwa go pharologantšha mabaka/dipaka ao. Bafathišiši ba dingwalo tša Maisimane bona ba re, mabaka ao a laolwa ke leina la kgoši ye e dutšego setulo sa bogoši goba khuetšo ya mongwadi. Ge e le banyakišiši ba Maamerika ba re mabaka ao a lemogwa ka ditiragalo tše bohlokwa historing ya naga yeo.

Bothata ke gore Serudu (1983) le Groenewald (1983) ga ba fe mabaka a go thekga tlhopho yeo ya bona. Ga ba hlatholle ebile ga ba bolele lebaka la kgetho ya mengwaga ye lesome, e sego ye mehlano goba ye seswai go laetša mabaka ao. Le ge go le bjalo seo e lego tlhobaboroko ke ge ba sa laetše phapano gare ga dipaka tšeo. Go lemogwa gore boSerudu bona ba be ba lebeletše kokwane e tee fela ya diteng ge ba hlopha. Bjale lengwalophathišišong le, go yo lebeledišišwa dikokwane tše pedi tša tlhopho e lego ya diteng le ya thulaganyo, ka ge ya mongwalelo e se ya lebana le maikemisetšo a lengwalonyakišišo le, eupša yona e tlo bolelwa fela.

Bjale go yo lekodišišwa tlhopho ya diteng: sererwa sa diterama tša Sepedi.

5.2 TLHOPHO YE E LEBANEGO LE DITENG: SERERWA SA DITIRAGATŠO TŠA SEPEDI

Ge tlhopho ya lengwalonyakišišo le e lebane le diteng, go tlo gatelelwa bohlokwa bja sererwa, ka gobane se tlemaganya ditaba tša diteng tša sengwalo go akaretša le terama. Ditaba tše di lebanego le sererwa tše di tlogo hlokomelwa ke (a) Bokriste, (b) politiki, (c) histori/bogoši, (d) leago le (e) setšo (mathata a bophelo ge bo fetoga). Ge di yo hlopšha go lebeletšwe diteng go tlo gatelelwa bohlokwa bja sererwa, ka gobane se tlemaganya ditaba tša diteng tša sengwalo go akaretšwa le terama.

5.2.1 Diterama tša Bokriste

Diterama tša mathomothomo tša Bokriste tša Sepedi di ngwadilwe ke G. Schweltnus, e lego *Lethabo la Bošexo bya Morena* (1938) le ya *Bošexo byo Bokxetwa* (1939) (mongwadi ga a tsebje). Diterama tše di bolela ka ga *Matswalo a Morena*. Tšona di na le khuetšo ye kgolo ya baromiwa. Mo terameng ya *Di papadi tše kopana* (1965), ya Kgatle le gona go hwetšwa kanegelokopana ya *Matswalo a Morena*. Taba ye bohlokwa go tiragatšo yeo ya Kgatle ke gore e lebane le radio. Ge a kgonthišiša seo Kgatle o re:

Tlholegong ya yona, papadi ye, ke be ke e ngwaletše ba koporasi ya Lekgotla-Kgašo la Afrika-Borwa (SABC) (Radio Bantu). Ka kgonthe ya gašwa moyeng ka letšatši la Matswalo-a-Morena la ngwaga wa 1961 (25/12/1961) ka nako ya 7 gosasa (letl. 90).

5.2.2 Diterama tša politiki

Bangwadi ba diterama tša Sepedi bjalo ka Maisimane le Maamerika le bona ba ngwadile ditiragatšo tša politiki. E.K.K. Matlala o ngwadile terama yeo e lego mabapi le kganano yeo e bitšwago *Serogole* (1948),

yeo e hlohleletšago go ba kgahlanong le kgatelelo le bokgoba. Go yona o sola mantšu a Bathobašweu bjalo ka a Morena Brink wa Christiana (letl. 114) bjalo ka ge polelo ya terama yeo e le ya tlhohleletšo. Taba ye e kwala gabotse ge a ngwala '*dedication to the African Youth!*' gomme a ruma ka go bolela go re: '*Awake, Advance, Achieve!*' (letl.4). Go ka thwe, polelo ya Senthumule e akaretša tebanyo ya Matlala ge a ngwala tiragatšo yeo ka mantšu a gagwe ge a re:

Ka polelo ená ke le gopotša gore botlhe ba balaleso - MaAforika, MaIndia, MaKhalate - le ona Makgoa a a tllhabologileng, gare ga diphera di letšeng diji le dijinyana, diphotamelala tšena tša meno a dikgepetla - re swanetše go falola ka moya wa bonatla le pofano goba fifing go tshwaranwa ka diatla. Tshwanelo ya rena ke go tia kgatello le Bokgoba phatla (matl. 158-9).

Diterama tša Serudu e lego *Naga ga di etelane* (1977) le *Kelelagobedi* (1983) di lebane le politiki. Mo go papadi ya *Naga ga di etelane* (1977) Serudu o tsinketše mathata ao a welago bafaladi dinageng di šele. O gatelela gore legae la bomotho ga le na le bosehlananya. Serudu o akaretša ditaba tša *Kelelagobedi* (1983) ka go bolela gore e utolotše bomenetša bja motho wa nama bja go rata go ikhumiša ka go ba tsebe ya ba mmušo ('spy') goba ba molao mme ka go realo a ikhweletša mahumo ka bohwirihwiri. Le ditiragalong tša tiragatšo ye, *Joo! Ke Morwaka!* (1993), ya Serudu le tša Nchabeleng, *Sealogana* (1971) le *Leobu* (1977) bangwadi ba ba gatelela mathata a bophelo ao a amanago le a dipolitiki tša mengwaga ya kgale.

5.2.3 Diterama tša histori

Tšhukudu (1941) ya Matlala ke papadi yeo e lebanego le histori. Yona e mabapi le Ntwa ya Bapedi le Maswatse. Matlala o šomišitše ditaba tša Bibeletša tša Simisone le Delila. O dirile gore Bafilisita ba emelwe ke

Maswatse mola Baisraele bona ba emelwa ke 'Basotho' (Bapedi). Ka go realo, le ge dintwa tšeo tša kgale gare ga Bapedi le Maswatse di ngwadilwe, ga se terama ya mannete ya histori, ka ge baanegwathwadi le ditiragalo tšeo di sa lebane le batho ba mmakgonthe le ditiragalo tša nnete. Histori ke bokamorago bja ditiragalo le baanegwa ba kakanyo. Makgaleng, *Tswala e a ja* (1964), Phatudi, *Kgoši Mmutle III* (1966) Maloma, *Marangrang* (1971) le E.K.K Matlala, *Tšhaka, Puku ya I le ya III* (1976 le 1984) ba na le tebanyo ya histori, kudu sephiri seo se lebanego le bogoši. Mo go *Tswala e a ja* nepo ya Makgaleng ke go hlatholla gore Mogašwa e be e se ngwana wa Matlebjane II, e le wa Matlebo mogolo wa Matlebjane II. Ka fao lehono go tsebja ge barwa ba Matlebjane II ba fetša seatla. Se se makatšago se bohlokwa ke tsela ya polao ya Matlebjane II.

Ge e le diterameng tša histori gona go nepišwa kgoši le ge e le moetapele yo mogolo. Ka tsela yeo, banyakišiši ba dipapadi tša histori ba tlo hlaloša ka mo go ilego gwa ngwalwa ka '**from the people, not for the people**' (Lukács, 1981:341).

5.2.4 Diterama tše di lebanego le leago

Diterama tše di lebanego le leago bjalo ka mathata a bophelo bja selehono ke *Maaberone* (1940) ya Franz. Go yona o laetša thulano gare ga melao (le ge e le batswadi) ya kgale le tokologo ya bafsa. Ka go yona o tiišetša mathomo a leago le mathata a batswadi le ngwana. *Lesang Bana* (1982) ya Khomo e gatelela thulano yeo e lego gare ga bana le batswadi ba bona. Maloma le yena ka go *Ga a mo swanela* (1983), o tlaleletša ka ditaba tše dingwe ge a bolela ka fao batswadi ba ratago go ikgodiša ka gona, ka go kgethela bana ba bona balekane ba bahumi. Thulano yeo e laetša e etšwa kgole, ka gore e gare ga batswadi le bana go ya ka fao e hlalošitšwego ke Serudu ka go *Šaka la pelo ga le tlale* (1990). Mathata ao a lego gare ga batswadi le bana ba bona a gola go tšwela pele kudu, ge batswadi ba sa hlolle ba tseba gabotse tšeo bana ba di dirago. Serudu o tšwela pele go tšweletša mathata a mabjalo gape mo go *Joo! Ke Morwaka!* (1993), moo

ngwana a hlolalago motswadi mathata gomme motswadi a ikgoboša ka go itira o ka re ga a tsebe.

5.2.5 Diterama tša setšo

Mathata a mangwe ke ao a lego mabapi le thulano gare ga setšo le mekgwa ya sehono. Moloisie mo go *Tshekong* (1950) o hlalošetša batho (ba gabo) tshepedišo ya ditaba ka kgorong ya tsheko ya Sekgowa. *Kgašane* (1958) ya Makwala e bontšha kgohlano gare ga Sekriste le setšo mehleng ya Kgoši Kgašane Mamatlepa.

Nchabeleng le yena mo go *Sealogana* (1971) le *Leobu* (1977) o gatelela thulano/mathata ya bophelo yeo e amanago le setšo le Sekriste. Ka tsela yeo go itšhupa gore Sekriste le segagešo ga di ganane. Taba yeo e laetšwa ke Maredi mo go *Mo go fetileng kgomo* (1968).

Serudu o tšweletša mathata ao a lebanego le bomenetša, megabaru, mathata a malapa, lehufa, bjalobjalo, mo go *A mo swina ngwanana' thakana* (1991). Puleng le yena, mo go *Thellenyane Batlabolela* (1991) o laetša ka mo lerato la mmagongwana le kgonago go fenyha lehufa le makoko a batho ka gona. Ga ešita le Bopape go *Mmagampone ga o lewe* (1993) o sa tiišetša tšona ditaba tšeo tša boPuleng.

Ka go šomiša diphoofolo Make o gegea go se kgotsofale ga batho mo tiragatšong ya *Sello sa Tonki le Pere* (1947). Tonki le pere di lla ka go re nama ya tšona ga e lewe. Ge e le Maredi yena mo go *Mošwang wa Matuba!* (1966) o hlaloša kotsi ya lebake mo bathong.

5.2.6 Diterama tša (ditaba tša) bogoši

Bangwadi ba bangwe ba hlalošitše ka mathata ao a lebanego le pušo goba bogoši go swana le Bopape, *Makgale* (1978) le *Dikeledi* (1985), *Go senya šako la thobela* (1991) ya Mmutle le *Rangwane ke go paletše* (1971) ya Rammala.

5.3 DITENG BJALO KA BOKAMORAGO BJA DITERAMA

5.3.1 Diteng bjalo ka bokamorago: Histori

Diteng bjalo ka bokamorago bja diterama di lebane le bophelo bja Babaso gagolo ka ge bo šika le histori ya bona mo Afrika-Borwa. Ke ka lebaka leo go sa makatšego ge bangwadi ba ba hlaloša phetogo ya bophelo bja Bathobaso, yeo e thomilego ge ba kopana le Makgowa. Ke nnete kopano yeo e fetotše bophelo bja Babaso. Phetogo yeo ke yona tlhologo ya ditiragalo tša diteng tša bontši bja diterama tša Sepedi.

Malebana le bophelo mengwageng yela ya kgale ke therešo, gore Bathobaso ba be ba phela ka dilo tša tlhago le ditšwamašemong. Ba be ba phela ka go tsoma diphoofolo ka mokgwa wa go ntšha masolo. Ge go lengwa le gona go be go šongwa ka matšema. Ge e le melato le yona, e be e sekwa le go ahlolwa kgorong. Mabapi le manyalo gona ba be ba nyala/nyalwa ka leloko. Ditaba tše ka moka di be di direga pele ga ge Makgowa a tsena nageng ya Bathobaso.

Ge Babaso ba thoma go kopana le Makgowa, ke ge ba thoma go šoma meepong, ditoropong, diindastering, bjalobjalo, gomme Bathobaso ba thoma go ithuta polelo ya Makgowa gore ba kwane ka polelo. Ge ba dutše ba šoma gona Sekgoweng, ke ge go thoma phetogo ya bophelo le setšo, kudu ge ba thoma go apara Sekgowa, ba aga ka mokgwa wa Sekgowa, ba eja dijo tša Sekgowa, ebile ba bolela polelo ya ona Makgowa gape le go šomiša dilo tša Sekgowa. Setlamo seo e lego setšo sa bogologolo sa lokologa fela mekgwa ya bophelo bjoo ya se hlokomelwe ka tshwanelo. Ka tsela yeo bophelo bja bogologolo bja fetoga ya ba bophelo bja sebjalebja (bja Sekgowa).

Ditaba tše tša histori di yo bolelwa ge go šomišwa dihlogwana tše di latelago: (a) kgethologanyo ya merafe, (b) melao ya sekgowa, (c) phetogo ya setšo, (d) thulano gare ga setšo le sebjalebja le (e) tlhompheo ya setšo.

5.3.1.1 Kgethologanyo ya merafe

Taba ye ya kgethologanyo ya merafe e tšweletšwa le mo dingwalong. Gape go lemogwa gore le mo dingwalong phetogo yeo e hlalošwa ge e na le mahlakore a a itšego, bjalo ka lehlakore leo le lebanego le politiki ya bogologolo le ya sebjalebja. Ke ka fao bangwadi ba lwantšhago ‘*apartheid*’ e lego kgatelelo ge go tsongwa tokologo ya Babaso. Ka go dira bjalo, go ka thwe bangwadi ba thulana le kgethologanyo go ya ka morafe. Ka lebaka la ‘*apartheid*’ go be go na le mafelo a kgethollo moo Bathobaso ba bego ba sa dumelelwa go hlakana le Babašweu bjalo ka boemasetimela, boemapese, mabenkeleng, dipaesekopong, dintlwaneng le tše dingwe, bjalobjalo.

Go laetša kgatelelo yeo ya ‘*apartheid*’ go tšwelela ‘*baaskap*’ yeo e fago Makgowa maemo a bolaodi mo gohle go swana le mešomong mola Babaso bona ba fiwa maemo a bohanka.

Melao yeo ya kgatelelo e ile ya thoma go thatafišetša Bathobaso bophelo, kudu ge ba swanetše go lefela motšhelo wo o rilego wa go lebana le Babaso. Taba ye ya tefelo ya thoma go ba boima go bona, bjale ba thoma go ipopa dihlopha ka mokgwa wa kgwabo go lwantšha melao yeo.

Ka lehlakoreng le lengwe melao ya ‘*apartheid*’ e lebane le go laola bophelo bja Bathobaso. Melao yeo ya ‘*apartheid*’ e thomile go imela maphelo a Basotho. Ke ka tsela yeo Babaso ba ilego ba thulana le yona ka mokgwa wa kgwabo ka diboka, fela ba bangwe ba fetoga bokelelagobedi.

5.3.1 2 Melao ya Sekgowa

Melao ya Sekgowa e hlotše phetogo ya bophelo bja Bathobaso ka kakaretšo. Phetogo yeo e hlotšwe ke khuetšo ya mekgwa le ditiro tša Makgowa bjalo ka ditlwaelo tša bona. Ka lebaka la khuetšo yeo bafsa ba thoma go thulana le mekgwa ya bogologolo, ka ge ba gatelelwa ke melao

ya kgale. Le gona moo bangwadi ba thoma go ngwala ka ga ditaba tseo le go hlaloša mathata a batho bao.

5.3.1.3 Phetogo ya setšo

Phetogo ya setšo e hlotše gore bangwadi ba lemoše babadi gore phedišano ya batho e laolwa ke melao ya 'tlhompho' e lego, lehufa, megabaru le go rata go iphediša ka tša ba bangwe. Dingwalo tše go ka thwe, di gatelela thuto goba boitshwaro le tlhompho mola ebile di nyakile go swana le dikanegelotšhaba ka go tšweletša phedišano le kgodišo go batho. Ka tsela yeo bangwadi ba nyaka gore melao ya tlhompho e se ke ya beelwa thoko.

5.3.1.4 Thulano gare ga setšo le sebjalebja

Seswana se re, ngwana' malome/rakgadi ntšee, dikgomo di boele šakeng. Ka setšo lesogana goba lekgarebe le tšea ga malome goba ga rakgadi wa lona. Lesogana lona ge le godile le tseba gabotse gore le iša mahlo kae. Ge le ka foša go lebelela mo batswadi ba gopotšego bona (batswadi) ba thoma go swaba gomme ba ba kgahlanong le taba ya lenyalo leo. Batswadi ba tseba gore ge ngwana a belegwe o ya go nyala goba go nyalwa ke mang.

Lenyalo ka setšo le rerwa ka lapeng go tloga fao la fetela kgorong ya gabolona. Lona le sepedišwa ka motseta wa lapa/kgoro yoo e lego maditsela. Motseta o tsetela ditaba ka gabolesogana/kgarebe. Dikgomo di išwa ke bakgonyane ba kgoro gomme ba bogadi banna ba kgoro ba dula fase ba ba galalela (phophela). Ka morago ga go galala go hlabja kgomo ye nngwe mo go yona go ntšhwago mohlobolo le tšhimama. Mohlobolo o išwa ga gabolesogana e le go laetša gore ditaba di sepetše gabotse, ebile di amogetšwe ka tshwanelo. Mola tšhimama yona rakgadi a tlema ngwetši go laetša tlemagano ya leloko. Banna ba kgoro ke bomakgetle bao ba dulago setulo/leetong le ngwetši. Bona bomakgetle bao ke bona ba tšwetšego lesogana matšwela. Ka go dira bjalo go lemogwa gore mosadi yoo a nyetšwego ga se wa monna wa gagwe fela, eupša ke mosadi wa

kgoro. Ke ka fao ge monna a hlokagetše ba kgoro ba tsebago gore mohlologadi o tlo tselwa ke mang. Sepedi se re, lebitla la mosadi ke bogadi. Ke ka tsela yeo ge monna a hlokagetše mosadi a dulago bogadi ka lapeng la gagwe, ka ge e le mosadi wa kgoro. Le gona ka setšo ga a dumelelwe go nyalwa gape, ka go realo bana ke ba kgoro ya gabobona. Monna yo a swanetšego go tukiša mollo ka lapeng leo ke yoo a le lebanego. Ke yena a rwalago maikarabelo a lapa la mohu. Ka go dira bjalo taolo ya lapa la mohu e ba ka fase ga gagwe.

Ka segologolo ge monna a hlokagetše mosadi o apara sefifi a tlola mošidi (dipilo). Kilelo ke ya ngwaga ka moka. Ka kgwedi ya boselela ge mohu a hlokagetše mohlologadi o hlapišwa dipilo. Ge kilelo e lebane le lebaka la ngwaga go dirwa bjala bja dikapolo. Bjona bo thokwa ka ditsejana tša bjona gomme gwa ba le bja legwahla. Bjona bo lebane le bakgalabje ba batala. Ka bjona go šupša gore ke mang a swanetšego go tsoša lapa la mohu go lebeletšwe kudu borangwane ba bana ge ba le gona.

Ka Sepedi ge ditaba tša lenyalo di sa sepele gabotse boreatseba ba a gopolwa, ka gobane go tsebja gore ba bagolo (baloi) ba na le go phelea motho kgopolo. Ke go re ba šira kgopolo le pelo ya motho gore a se be le ponelopele. Ka tsela yeo bonkadingala le bona ba tsefelwa ke tšeo, ka ge ba tla gapela tsokwana ka šakeng.

Sebjalebja se thulana le segologolo, ka ge sona se re mmapelo o ja serati, senyakelwa ga a se rate. Bafsa ba nyala/nyalwa moo ba ratago. Bona ba ikgethela molekani. Ba laola manyalo le malapa a bona. Ge a hwetšwe ke monna/mosadi ke la mahlo le a iphalalela. Sebjalebja ga se dumele seyantlo le go tsoša lapa ke ba lapa goba ba kgoro, ka gobane mosadi a na le ditokelo. Ka go realo taba ye, ke thulano gare ga setšo le sebjalebja. Ka sefsa batswadi ba kgethela bana ba bona balekani bao ba ratwago ke bona. Batswadi ba lebeletše maemo a batswadi ba bangwe gotee le maemo a bana ba bona e ka ba dithoto tša batswadi, dithuto le tše dingwe tšeo ba di hlokometšego. Mola batswadi ba bangwe bona ba rata go tsenatsena tša lerato la bana ba bona.

5.3.1.5 Tlhompho ya setšo

Ka ntle le tšeo di boletšwego go sa na le bangwadi bao ba hlompago merero ya bogologolo. Bona ba thoma go lemoga ge Babaso ba thoma go timela le go lebala segagabona. Bjale bangwadi ba thoma go ngwala ka ga go loka le go se loke ga bophelo bjoo. Ke ka fao go ya ka tlhopho ya Groenewald (1987) go bolelwago ka '*periode van nostalgie*' ke go re, ke paka ya tlhologelo. Ka tsela yeo ba godiša tlhompho le histori go akaretšwa le bogoši. Ka lebaka la tlhologelo yeo mafamolele ao a sa lego a eya bokgolwa ka lebaka la mešomo le tše dingwe ge ba gola ba thoma go gopola gae.

5.4 DITENG TŠA DITERAMA

Bjale go yo hlokomelwa kakaretšo ya diteng tša terama ya Matlala e lego *Serogole* (1948) yeo e lebanego le politiki ya bogologolo. Le ge go le bjalo go lemogilwe gore Matlala ke mongwadi wa dingwalo tša dipolitiki, ka ge a šetše a ngwadile *Mengwalo ('essays') Puku II* yeo yona e sego terama.

Ka morago ga kakaretšo ya diteng yeo e lebanego le politiki ya bogologolo, go yo lebelelwa kakaretšo ya diteng tša diterama tša Serudu e lego *Naga ga di etelane* (1977), *Kelelagobedi* (1983) le *Joo! Ke Morwa'ka!* (1993) tšeo tšona di lego mabapi le politiki ya sebjalebja.

Mohola wa kakaretšo le dihlongwana tše, o lebane le bophelo bja batho le ge e le histori. Ditaba tšeo di lebantšhwa le bophelo bja mehleng yeo. Eupša ge e le nyalano ya dihlongwana le kakaretšo tšona di thuša go kwešišega ga kakaretšo ya diteng. Ka tsela yeo sengwalo ke seipone sa bophelo seo se thušago gore ditaba di laodišege.

Bjale go tlo senkasenkwa kakaretšo le dihlongwana tšeo di lebanego le dipapadi tša Matlala le Serudu malebana le bophelo bja mehleng yeo.

5.4.1 Kakaretšo ya diteng tša tiragatšo ya *Serogole* (1948)

Lekoko la banna ba Bopedi boSerogole ba tšwele ka difata go yo nyaka mošomo meepong gola Lebjeleputswa. Ba hweditše mošomo Motlhomarê ('*Crown Mines*'). Makgoba o na le pelaelo mabapi le Makgowa, ka ge a ba swere bohlaswa. O kwa bohloko ge borragolwagwe ba bolaetšwe taba ya motšhelo. Bathobaso ga ba lefiwe selo ka lebaka la kgatelelo ya mmušo. Ngaka Maferetlhane o ba bitša dikaforo. Mahwibidi o makatšwa ke tshepedišo ya melao ya Sekgowa. Motlhaba o bolela gore melao ya Makgowa e fetogafetoga bokaleobu. Gape Ngaka Maferetlhane o bitša Babaso ditšhwene.

Kua meepong boSerogole ba hlabja tšhwana fela ga ba tsebe gore e thibela bolwetši bjo bofe. Lekubu o na le pelaelo ge Maferetlhane a mo rela a re, 'batamela *you damn kaffir*'. Maferetlhane o ba kgutla ka ditšu ge a bolela le bona. Ka tsela yeo Serogole o tšweletša selo go banna ba gabo ka ge a bona ba šoma boima, eupša ba sa lefše selo. Lebôgô o lla ka kamogo ya naga ke 'Molao wa Ngwaga wa Sello Sa Temo' ('*Land Act of 1913*') wo o kwešitšego Babaso bohloko ka go ba amoga naga.

BoSerogole ba kwešwa bohloko ke Morena Brink wa Christiana, ge a bolela ka thuto ya Bathobaso. Serogole o belaela ge Babašweu ba belatšwa ke go rutega ga Mothomoso. Kgethollo ya merafe ke modu wa mathata. Batho ka moka go Modimo ba a lekana. Taba ye e lebeletšwego ke tlemagano gare ga ditšhaba tša Afrika-Borwa.

Go yo hlokomedišišwa kakaretšo ya ka godimo ka go hlokomela ditaba tše:

5.4.1.1 Ka mo Serogole (1948) e swantšhago bophelo bjo bofsa bja

Babaso

Kua meepong boSerogole ba kopana le mathata a melao ya pušo ya naga ye. Mathata ao ke a kgethollo, a thuto, a dipasa, a tlhokego ya mešomo, a tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo le a megolo ya bašomedi. Taba ye e lebane le mengwageng ya pele ga 1948 le ka morago.

5.4.1.2 Kgethollo ya merafe (1910)

Kgethollo ya merafe e ngwaletšwe Molaotheo wa 1910. Makgowa meepong a be a kgetholla batho go ya ka merafe. A ile a hlokomologa le go hloriga Bathobaso ka go ba swara gampe. Makgoba o gopola Babašweu mabapi le tshwaro ya bona, ge a thoma go ba tšea bjalo ka dihloa. O eleletša ka borakgolwagwe bao ba hwilego lehu le sehlogo. Malebana le taba ye E.K.K. Matlala o leka go tlemaganya ditšhaba. Ke ka lebaka leo baanegwa e lego ba meraferafe ye e fapanego: Bapedi, Maswatse, Bavenda gammogo le Babašweu. Go na le kgethologanyo gare ga Babaso le Makgowa yeo e swanetšego go tlošwa gore ba tlemagane e be selo se tee.

5.4.1.3 Mathata a dipasa

Bathobaso ba be ba phela bophelo bjo bothata kudu ka ge ba be ba išwa kgolegong ka lebaka la dipasa. Pasa e be e ba thibela go phela bophelo bjo bokaone. Nako le nako Mosotho o be a sepela ka pasa. Maphodisa ge a kopana le yena tseleng o botšišwa pasa. Ge e se gona o a swarwa. Makgoba o bolela gore Babaso ba bolaetšwe fela go nyaka go tseba bohlokwa bja motšhelo. Ka lebaka lona leo ba ile ba swarwa ba kgaolwa dihlogo mola dihlogo le meriri ya bona di ile tša išwa Tshwane. Taba yeo e ile ya ba kweša bohloko gomme ba opela koša ya kwelobohloko ya go re: "Ba bolaile Kgoši Makgoba Jôbêrê wee, tsoša Makgoba" (letl. 26).

Ka lebaka la yona pasa yeo Babaso ba ile ba lahlelwa kgolegong gomme ba phela bophelo bja bokgoba bja go ja lekokoro. Basotho ba segelwa mellwane ya mosepelo. Ke go re ba se hlwe ba dumelelwa go sepela ka go rata. Babaso ba be ba tlaišwa ke melao yeo, kudu ge mmušo o efa batho mešomo go ya ka mmala.

5.4.1.4 Tlhokego ya mešomo (1945)

Mešomo meepong e be e le gona, fela e fiwa go ya ka mmala. Mmušo o be o efa Bathobašweu taolo meepong. Ke go re Makgowa a a bego a hlokomelwa kudu go feta Babaso. Makgowa ke bona dithuto tša bona tše di bego di le tša maemo, ka ge di lebane le mešomo yeo ba e hlahletšwego. Babaso ba be ba šoma ka bothata, le ge ba be ba sa lefiwe ka tshwanelo, ka lebaka leo ba thoma mpherefere.

5.4.1.5 Tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo

Bengmešomo ba be ba segela bašomedi ba bona mellwane. Ka lebaka leo la go hloka tokologo mesepelong, Senthumule o a tshwenyega ebile o re: "sefifi pelo e ribariba, ke tlhobaetšo boroko..." (letl. 102).

Melawanalawana ye e tswalelela Mosotho ka lešakaneng le, mola e thibela yo mongwe go tsena ka go lela. Taba yeo ya go tswalelwa e tshwenya Lebogo, ebile o botša banna ba gabo. Taba ye ga se ya Lebogo a nnoši, eupša Serogole le yena o tlabja ke yo mongwe wa banna ba gabo, ge a laetša gore bophelo go yena bo lokile, le ge a hloka madulo. Tlhokego ya madulo ke tlhobaboroko. Sehlare sa yona ke go tloša kgethologanyo go ya ka morafe. Le kua dipolaseng Babaso ga ba swarwe gabotse, ka ge ba sa lefiwe selo ka lebaka la kgatelelo ya mmušo.

5.4.1.6 Thuto (1948)

Thuto e ile ya beakanywa go kgotsofatša Makgowa ka lebaka la 'apartheid'. Seemo sa thuto se be se hlobaetša kudu ge thuto ya

Bathobaso e le mogwapa, ebile e laolwa ke Bathobašweu bao ba sa e beego felo, ka gobane ba (Makgowa) ba na le pelaelo ka go rutega ga Mosotho. Mantšu a Morena Brink wa Christiana (1945) ka ga thuto ya Babaso a ferola dibete ge a bolela palamenteng kua Kapa. Yena o boletše ka pefelo gore thuto ya Mosotho e swanetše go fapana le ya Mošweu ge a re:

The development of native education shows that before long natives will offer formidable competition in all spheres. Natives should not be educated along the lines as Europeans (letl. 114).

Ka polelo ya gagwe, Senthumule o akaretša ditaba ka moka ge a re:

Ka polelo

Ena ke le gopotša gore botlhe balaleso-

MaAfrika, MaIntia, Makhalate – le ôna

Makgowa a a tllhabologileng, gare ga diphera

Di letšeng diji le dijinyana, diphotamelala

Tšena tša meno a dikgepetla, - re swanetše

Go falola ka moya wa bonatla le pofano

Goba ‘lefifing go tshwaranwa ka diatla.’

Tshwanelo ya rena ké go tia Kgethollo le Bokgoba
phatla! (letl. 158-9).

Ge go akaretšwa *Serogole*, go lemogilwe mathata ao Babaso ba kopanego le ona meepong le dipolaseng. Thuto ya Bathobaso le yona ke ya maemo a tlase ka lebaka la kgethologanyo go ya ka merafe. Go ka thwe Matlala o tšweletša maemo a politiki gare ga Basotho le Makgowa.

Terama ya politiki ya bogologolo e lekotšwe. Bjale go yo lebelelwa kakaretšo ya diteng tša ditiragatšo tša politiki ya sebjalebja.

5.5 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA NAGA GA DI *ETELANE (1977)*

Mphaka o na le mathata a kgethollo ya merafe ka lebaka leo o duma go boela gae Bonwatau. O lorile toro ya gore bana ba tlišwe gae. Ga a botše Hunadi. Tokari o mo eletša gore a mmošše toro yeo. BoRola ba nyaka go tseba fao Mphaka a phethilego dithuto tša gagwe. BoKala ba botšiša ka go bouta le go ipuša nageng ya Bonwatau. Hunadi o boifa Mbari, ka ge e le tsebe ya ba mmušo.

Ditšhišinyo tša Mphaka mabapi le thuto ka seleteng sa Bodikela ga di amogelwe. Kua sekolong Sebola o botšwa gore ke motšwabotšo. Mphaka o botša Sebola ka ga melao ya dinaga ge e sa swane. Mphaka le Tokari ba boledišana ka ga go menolwa ga Mmušiši wa ka Bodikela setulong sa pušo. Mphaka o kgotsišwa ke go hloka ponelopele ya go betlela bana ba bona bokamoso le go bopa naga ya bona. Ge polelo ya gagwe (Mphaka) e ka kwewa o tlo swarwa. O nyaka go tseba ka ga ditšhišinyo tša gagwe mabapi le thuto. O nyaka go tloga Takone, ka ge bophelo dinageng di šele bo le kobo ya dilomi. Yena o gopola go khudugela Letsheng la Mogadišo, ka ge a kgopetše mošomo Yunibesithing ya ntshe. Pušong ya gagwe Rakgwakgwa ga a sa tsoma dikeletšo, ke ka fao a romelago batho kgolegong. Mphaka o boditše mookamedi wa thuto gore thuto ya bona ga se selo.

Modiredi, Akitse, o na le pelaelo mabapi le baeng, ka gobane a nyaka kokeletšo ya moputso mafelelong a kgwedi. O botša Hunadi ka go ba mofaladi le gore a tsebe ka ga lekgotla la bašomedi ba baapei mo nageng ya gabobona. Akitse o kgopela tšhelete ya 'notisi' ge Mphaka a gana o re ba tlo kopana, ka gobane a tshediša ditokelo tša badiredi mahlo. Mphaka o hweditše mošomo Letsheng la Mogadisho, fela Tokari o mo eletša go se tšee mošomo woo. Sebola (morwa wa Mphaka) o lla ka go tlaišwa mola Bonwatau ba be ba iketlile. Mphaka o llela go hwela dikanong tša gagwe. Lebisi o boditše Mphaka ka diphetogo tša Bonwatau. Mphaka o duma go gata le go apešwa mobu woo a goletšego go wona. Ditaba di thomile go

emela Mphaka ka maoto, ka gobane a botšwa gore mošomo o fedile. O fetša ka go boela gae.

Bjale go yo akaretšwa kakaretšo ye, ka go e nyalanya le dintlha tše:

5.5.1 Bathobaso nakong ya ‘apartheid’

'National Party' e gapeletša kgethollo ya merafe le go bopa dinagamagae. Mokgatlo wa ANC wona o nyaka gore batho ka moka ba Afrika-Borwa e be setšhaba se tee. Ka nako ya pušo ya NP Basotho ba be ba sa fiwe maemo a makaone mešomong. Mphaka o na le mathata a kgethollo gare ga merafe ka gobane a lebanwe ke kgetho yeo e phaelwago thoko. Neng kapa neng bomorenamorena ke Makgowa, ka ge mešomo ye mekaone ya bolaodi e fiwa bona. Pele ga 1977, 'apartheid' (NP) e be e gateletše Babaso ka lebaka leo Mphaka o gopola gae Bonwatau. Hunadi o makatšwa ke tšeo Mphaka a di bolelago, ka gobane a sa nagane gore Mphaka a ka tsoge a boetše gae. Go tsena sekolo e be e le go boima. Ke ka fao Basotho ba ilego ba thoma go šwahlela dinageng tša ntle gore ba hwetše thuto ye kaone.

5.5.2 Kgatelelo go Basotho

Mphaka le Tokari ba bjaleng ga Mbari. BoRola ba nyaka go tseba gore Mphaka o phethile kae dithuto tša gagwe. BoKala ba nyaka go tseba gore na ga gaboMphaka go na le yunibesithi. Thuto ye kaone e be e hwetšwa dinageng tša ka ntle. Ge motho a fihla Afrika-Borwa ditokelo tša gagwe ka moka di be di gatakwa. BoKala ba nyaka go tseba gore a Bonwatau go a boutwa le gore boipušo bo gona. Mathata ao a kgethollo le kua dinageng tša ka ntle a gona. BoKala ba bolela gore mo Bodikela (Takone) ba lokologile. Ka lebaka la mathata a tokologo Mphaka o tloga Takone o ya Letsheng la Mogadisho, ka ge a bona ditšhišinyo tša gagwe mabapi le thuto di sa amogelwe.

5.5.3 Thuto ya Babaso mehleng ya NP

Thuto ya Babaso nakong ya '*National Party*' e be e le ya maemo a fase. Ka lebaka la go hlokomologa thuto yeo ya Bathobaso, Mokgatlo wa ANC o ile wa thoma go šušumetša gore Basotho le bona ba hlokomelwe. Ka go šomiša kgapeletšo ba ile ba swarwa gomme ba bangwe ba ile ba lahlelwa sehlahlakeng sa Robben mo ba ilego ba ahlolelwa bophelo ka moka kgolegolong. Fela ba bangwe ba ile ba kgona go tšhaba ba tšwa ka difata.

5.5.4 Tlhokomologo ya thuto ya Babaso

Mphaka o kgopetšwe go ngwala lenaneo la kaonafatšo ya thuto ke Mookamedi wa thuto, eupša la se hlokomelwe, ka gobane karolo ya ka Bohlabela le ya ka Bodikela bja selete se di sa nošane meetse a mokgako. Phapano ye e hlolwa ke ditumelo tša go fapana. Tabakgolo ke gore bafaladi ka boati ba bewa gare ga karolo ya leboa le ya ka borwa. Bafaladi ga ba nyakege, ka ge nepo e le gore ba se ke ba kgona go tiišetša le go thekga karolo ye nngwe go feta ye nngwe.

Le pele ga 1977, Bathobaso ba ile ba lemoga gore thuto ya bona e gateletšwe kudu. Ka 1976 go tsogile kgaruru yeo e bego e lebane le go rutwa ka leleme la Seafrikaanse ka dikolong. Ga go makatše ge Sebola a fetolana le morutiši ka phapošing/sekolong a mmošša ge e le motšwabotšo. Mphaka o boditše Sebola gore melao ya dinaga e šele, ka go realo o swanetše go e obamela. Ka *Naga ga di etelane* (1977) Serudu o tšweletša mathata a pušo ya '*National Party*' yeo e lebanego le politiki ya kgatelelo.

5.6 KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA KELELAGOBEDI (1983)

Kgoši Lenkwe o kgopetše Kelelagobedi go ba ditsebe le mahlo a pušo ya gagwe. Badudi ba Tlhapetsane ba hlokišwa boroko ke diphaga tsoko tšeo di rego mmušo wa Lenkwe o a baba ke o mothata. Ba mmakiša setulo sa

bogoši , ka gobane mmagwe e le wa boraro lapeng la bogoši. Baradia bao ba bjetše mphoka setšhabeng , gore se melele Lenkwe meno a ka godimo.

Lenkwe o boditše Kelelagobedi ka magogelathoko ao a ipopilego ngatana. Ke bona ba lalago ba khukhuna bošego, ba bitša dikopano tša ka sephiring tša go leka go menola mmušo wa Lenkwe. Kelelagobedi o boditšwe gore magogelathoko ao ke Noko, Phatlana le Lešeleba. Kelelagobedi o kgopelwa gore a šomiše bohlale, ka gobane ba le ba bašoro. Go nyakega mahlale a sebjaalebjae, e lego setšeamantšu gore mošomo e be wo bonolo go yena.

Lapeng la Noko go dutšwe khuduthamaga ke sehlopha sa maganagobušwa. Sona se hueditše setšhaba moya wo mobe gore go menolwe pušo ya Lenkwe. BoPhatlana ba nyakile go tseba gore ge naga e segeganywa go rerišanwe le bomang. Kelelagobedi o ba hweditše sephiring, ebile o ntšha pelaelo. Fela Lesegafela o nyaka tirišano go kgoši Lenkwe. Kelelagobedi o fa maele a go nyaka go tseba tshepedišo ya ditšhelete. Mo sekhung sa boNoko, Kelelagobedi, o kwele gore Lenkwe o swanetšwe go bolawa. Ba nyaka seabe pušong ya Kgoši Lenkwe le go mo tloša setulong, ge a sa phethe ka moo ba ratago.

Kelelagobedi o ba tšhela phori mahlong ka go senya Lenkwe leina. BoLenkwe ba akanya gore ba Moruleng ba tle ba sware boNoko. BoNoko ba fegwa molato wa go leka go phušola pušo le go tsoša kgaruru Tlhapetsane. Bjale Kelelagobedi o golofetše ka lebaka la modiro wa gagwe wa bokelelelagobedi.

Bjale go yo lekolwa gore lenaneo le, le latelago le amana bjang le kakaretšo ye:

5.6.1 Thulano gare ga NP le Mokgatlo wa ANC

Serudu, o bolela ka mathata a politiki ao a amago pušo ya naga. Mokgatlo wa ANC wona o kgahlanong le pušo ya '*National Party*'. Le pele ga 1983,

pušo ya Makgowa e be e theilwe godimo ga kgatelelo. Mokgatlo wa ANC o gapeleditše ka maatla go leka go menola pušo ya NP, ka go šomiša kgwabo ka seboka. Basotho ba bangwe bona ba ile ba fetoga bokelelagobedi le magogelathoko.

5.6.2 Tlhodi ya motse

Kgoši Lenkwe o na le mathata pušong ya gagwe. O nyaka gore Kelelagobedi e be mothuši wa gagwe, ka gobane naga e metše tshello. Batho ba Tlhapetsane ba hlokišwa boroko ke magogelathoko ao a rego, mmušo wa Lenkwe o ba swere ka diatla tša makgwakgwa, ka ge ba mo šušumetša setulong sa bogoši, ka gobane bo se bja mo lebana. Baradia bao ba bjetše mphoka setšhabeng, ka ge ba nyaka go thunkanya bogoši bja Lenkwe.

5.6.3 Dikgwabo ka seboka

ANC e ile ya beakanya masolo a go lwantšha mmušo wa kgatelelo. Ka lebaka la dikgwabo ka seboka le megwanto, ekonomi ya naga ya Afrika-Borwa e ile ya thoma go gwahlafala. Magoši a dinagamagaeng le ona a befelelwa ke ditšhaba tša ona, ka ge ba nyaka tokologo. Ka lapeng la Noko go rerwa go uša pušo ya Kgoši Lenkwe. Tumo ya Noko ke go bona setšhaba se hlametše Lenkwe mathata, pušo ya gagwe e wetše fase. Se bohlokwa go boPhatlana, ke gore tša motse Kgoši Lenkwe o di rera kae le bomang. BoLešeleba ba tlabja ke ge ba beilwe ka motwetwetwe, bjalo ka menamune, mola go se gwa kwanwa ka peakanyo ya mohuta woo. Godimo ga fao Noko o nyaka gore go hlokomelwe Maisiisi le bokelelagobedi. Kelelagobedi o hweditše ba lekgotla la maganagobušwa ba duletše ditaba gomme le yena a ntšha sa mafahla a gagwe, ka gore ke ka lebaka lang ba hlabja ke malalaakwaetše mola naga e le ye nnyane. Yena o duma ge go ka tsošwa leretha, go gotšwe mollo wa lehufa le lehloyo dipelong tša setšhaba. Kelelagobedi o gapeletša boNoko, gore ba nyake go tseba ka tshepedišo ya ditaba motseng.

5.6.4 Megabaru ya batho

Ke bošego Kgoši Lenkwe, Thoka, bakgomana le Kelelagobedi ba dutše sekhung, Lenkwe o ba tsebiša gore Kelelagobedi ke tshebi ya gagwe. Ge mathata a thoma go golela pele, batho ka bontši ba thoma go ba bokelelagobedi. Ge bokelelagobedi bo thoma go šišimiša batho ba bangwe ba bona ba bolawa ka go thuntšhwa le go tšhungwa ka thaere, go thwe go apešwa ‘necklace’. Lenkwe o bolela gore ga go selo seo ba llago ka sona, eupša ba tshwenywa ke megabaru. Kelelagobedi mo sekhung sa bona o kwele ba re, ‘re mo lemelang re sa mo tšhumelele ka kua ngwakong wa gagwe’. (letl. 25). BoNoko ke manaba a mošwa’ sebešo ge ba ka se kangwe ba sa thoma ba ka tšhuma naga ye ka moka.

Ka tsela yeo Serudu mo go *Kelelagobedi* (1983) o utolotše bomenetša bja motho wa madi le nama. Bona ba rata go ikhumiša ka go ba tsebe ya mmušo kudu, ge Kelelagobedi a lebane le go direla marena a mabedi ao a palelwago ke go a kgotsofatša. Kelelagobedi o tšhela boSebakaborena phori mahlong, ka gobane a re sefatamollo se a iphatela.

Ka lebaka la ona mathata ao a naga, ANC e gapeleditše gore go be le tokologo le ditokelo tša botho. Ke ka lebaka leo ka 1994 go bilego le mmušo wa temokrasi wa mohlakanelwa. Ke ka tsela yeo Mokgatlo wa ANC o lwetšego ditokelo le tekatekano ya batho mo Afrika-Borwa.

5.7 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA JOO! KE MORWA' KA (1993)

Tshelabeile o kgethilwe go ba rektoro ya Kholetšhe ya Marulaneng. Meladi o ganetša Tshelabeile ge a tšea maemo a borektoro, ka gobane a na le mathata. Tshelabeile o tshwenywa ke mekgwa ya barutiši le baithuti ba dingangele. Thaba o eletša gore a dirišane le bona ka tshwanelo, ka ge lefase le tletše bohvirihwiri. Ge go bolelwa go thwe Tshelabeile ke mmuša ka lepara, sengangele, ka gobane a sa iše felo ka dikeletšo tša batho ba bangwe.

Makata o tlo mo thapisa, ka ge a sa iše felo ka mošomo wa sekolo, a o dira sekolong fela. Bjale Ramakgafela o nyaka go tseba ge e ba o badile ‘kontraka’ ya borutiši. Moraba o llela setulo sa Tshelabeile, mola Mametša a utolla diphiri tša ofisi. Bafsa ba rata go dira boithatelo ka go dumelelwa go ya dihosteleng tša makgarebe. Bafahloši ba bafsa ba tliša kgakanego dikolong ka modiro wa ‘*to make the school ungovernable*’.

Kholetšheng bana ba gana go tsena diphapošiborutelo ka lebaka la bao ba rakilwego. Lefadi le Thibela ba romilwe go tlo boledišana le lekgotla la sekolo malebana le lenaneo la dingongorego. Lefadi o bone e se toka go raka maloko a komitiphethišo ya ‘SRC’ ntle le mabaka ao a kwalago. Taba yeo ga se temokrasi. Meladi o tshwenywa ke bokamoso bja Thibela, fela Tshelabeile o gana maele a mosadi le tsholo ya Thibela mabapi le tshepedišo ya ditaba. Thibela o botša tatagwe gore a itlhokomele ba mo faletše. Thibela o hlasetše tatagwe le boNtwadumela, mafelelong Tshelebeile a mo thuntšha a hwa.

Go tlo hlokomelwa kamano ya dintlha tše di latelago le kakaretšo ye:

5.7.1 Seemo sa thuto

Pele ga 1993, Kgoro ya Thuto e be e gateletše Babaso ka lebaka la ‘*apartheid*’. Serudu mo go *Joo! Ke Morwa’ ka!* (1993) o ngwadile ka ga taba yeo. Bahlahlobi ba Makgowa ba filwe dithuto tša godimo tša maleba, ka go realo, ‘*National Party*’ e ikgantšha ka taba yeo. Basotho bona ke ba dithuto tša fase, tša maemo a fase le ge dithuto tša bona di ba dumelela maemo a bolaodi. Maemo a bolaodi dithutong a fiwa Bathobašweu. Basotho ba ganwa ka maemo a bona a tshwanelo, ka lebaka la ‘*apartheid*’. Babaso bjale ba thoma go ba kgahlanong le taba ye, ka tsela yeo Mokgatlo wa ANC o thoma go lwantšha ‘*apartheid*’ malebana le thuto ya mohuta woo.

5.7.2 Kgethollo ya thuto go ya ka merafe

'National Party' e file Kgoro ya Thuto ya Babašweu dipuku le ditlabelo tša thuto ntle le tefo/ka go thuša go tsentsha letsogo, fela ge e le Kgoro ya Thuto ya Babaso yona ke la mahlo le a iphalalela malebana le thuto ya bana ba bona. Thuto ya bana ke ya mohuhwane, ya maemo a fase. Mokgatlo wa ANC o bone go hloka mohola ga thuto yeo. Moraba o bolela gore mo lenaneong la baithuti la dingongorego ga go bolelwe selo ka tlaelelo ya dipuku. Meladi o bolela gore baithuti ba mehleng yeno ba hloka mafolofolo le phišegelo dithutong, ka gobane thuto e se selo go bona, ka ge seo ba se nyakago e le go tšweletšwa/fetišwa le ge ba paletšwe. Tshelabeile o tshwetše mare diatleng gore taba ya go fetišetšwa pele mphantong, le ge ba paletšwe e ka se kgonagale ntle le ge a hwile.

5.7.3 Tshwaro ya bana dikolong

Kgoro ya Thuto le Tlhahlo e swara bana ba Makgowa gabotse dikolong, dikholetšheng ga ešita le diyunibesithing. Tlhokomelo yeo ke ya maemo a godimo, ge e bapetšwa le bana ba Basotho bao ba swerwego makgwakgwa. Babašweu ba fiwa madulo a makaone dihosteleng, ka go dula ka bobedi goba botee, mola Babaso bona ba dula ka dihlopha tša bone, seswai, bjalobjalo. Makgowa a fiwa dijo tša maemo, tša phepo, fela ge e le Bathobaso bona ba neelwa tša go swariša mala fela, tša go hloka phepo. Mabapi le dipapadi Makgowa a rutwa go bapala dipapadi ka moka, eupša ge e le boMantsho ba kgethelwa dipapadi tšeo di se nago bokamoso.

5.7.4 Tokologo ya bana dikolong

Bathobašweu ba fiwa tšhireletšo ye kaone dikolong go phala Basotho bao ba sa hlokomelwego ka selo malebana le tšhireletšo. Morwa' Mametša o bolela ka kopano yeo baithuti ba bego ba na le yona, ya gore ba nyaka go ya boratapelo mafelelong a beke ga ešita le meletlong ye e rilego. Baithuti ba lla mabapi le go rakwa ga baithuti ba bangwe. Tshelabeile o hlaloša

gore botagwa, go hlephiša lekgeswa, go hloka maitshwaro le go tshela melao ya kholetšhe, di ka se tsoge di dumeletšwe mo kholetšheng ya gagwe.

Baithuti ba lla ka mokgwa woo ba swarwago ka gona. Le dijo ga di weše pelo ka ge di sa hlamasege. Bjale ba kgopela dijo tša maemo kudu ka Lamorena. Moraba o bolela go re ba taolo ya sekolo ba ja tšhelete ya maeto.

Maikemišetšo le pono ya Mokgatlo wa ANC ke go tšwetša pele tokologo le thuto ya setšhaba sa Maafrika-Borwa. ANC e lwantšhitše go hlokega ga maatlakgogedi ga thuto ya Babaso. NP e hloka taolo ye kaone ya thuto, ka gobane ANC e nyaka tokologo. Ke ka fao ka 1994 ANC e menotšego pušo ya NP, gore mathata a thuto a rarollwe gomme go rene pušo ya temokrasi.

Ka kakaretšo go boletšwe diteng tša diterama tša Serudu le mathata ao di lebanego le ona e lego a politiki ya sebjalebjae. Serudu o boletše le go gatelela ka pušo ya '*apartheid*' le ka fao Mokgatlo wa ANC o tsentšego letsogo ka gona kgahlanong le NP.

5.8 KAKARETŠOMOKA

Ka kakaretšo bahlophi ba diterama tša Sepedi le bona ba šomišitše dikokwane tša go swana le tša Maisimane le Maamerika. Tlhopho ya diterama ya mohuta wo e na le bofokodi/tlhaelelo bjo bogolo bjo bo sa tiišego/hlalošego tšwetšopele goba kgolo ya tiragatšo ya Sepedi. Ke ka lebaka leo go yogo hlopšhago diterama ka motheo wo e lego '*thematical typology*' yeo e lebanego le matlalo a mabedi a sengwalo e lego **diteng** le **thulaganyo**. Taba ye e gatelela gore diterama tša Sepedi di ka ba le tlhopho ye e hlapilego mahlong, ka gobane di tla beakanywa go ya ka dikarolwana tše pedi tšeo tša sebopego sa sengwalo.

Go boletšwe gape ka dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka sengwalo. Go dikokwane tšeo tša tlhopho go boletšwe ka diteng bjalo ka boakamorago: histori yeo e lebanego le kgethologanyo, melao ya Sekgowa, phetogo ya setšo, thulano gare ga setšo le sebjalebjaale, tlhompheo ya setšo, kudu ge di lebane le diterama tše: *Serogole* (1948), *Naga ga di etelane* (1977), *Kelelagobedi* (1983) le *Joo! Ke Morwa'ka!* (1993). Ka morago ga dikokwane tša tlhopho yeo, go hlokomedišitšwe *Serogole* (1948) ge e swantšha bophelo bjo bofsa bja Babaso, kgethollo ya merafe (1910), mathata a dipasa, tlhokego ya mešomo (1945), tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo le thuto (1948).

Go tšwela pele ka morago ga kakaretšo ye ya *Naga ga di etelane* (1977) go lebeledišitšwe dihlogwana tše bjalo ka, Bathobaso nakong ya 'apartheid', kgatelelo go Basotho, le tlhokomologo ya thuto ya Bathobaso. Ge e le go *Kelelagobedi* (1983) go lekodišitšwe thulano gare ga NP le Mokgatlo wa ANC, dikgwabo ka seboka, le tshebi ya dira/tlhodi ya motse le megabaru ya batho.

Ge e le malebana le *Joo! Ke Morwa'ka!* (1993), go hlokometšwe seemo sa thuto le tshwaro ya bana dikolong gammogo le tokologo ya bona dikolong.

Bjale go ya go lebeledišitšwa diterama tšeo di lebanego le thulano gare ga setšo le sebjalebjaale/Sekriste.